

valkhofnieuws

18e jaargang nr. 4

Colofon Valkhofnieuws

Valkhofnieuws: Verschijnt 4 x per jaar en is een uitgave van de Valkhofvereniging.
ISSN-nr.: 1382-3760

Redactieadres: Valkhofnieuws
P/a.: M. Vollebregt
Groenestraat 28
6669 DS DODEWAARD

Redactieleden: H. Schoonwater
A. Janssen
M. Vollebregt (hfd. red.)

Artikelen: Aanleveren -indien mogelijk- op diskette (WP 5.1)
De redactie kan artikelen inkorten of niet plaatsen.

Valkhofvereniging

Lidmaatschap: Postbus 1390 6501 BJ NIJMEGEN

Contributies: f 25,- per jaar (65+ f 20,- v.a. 2e jaar)
Postbank 44.38.363 t.n.v.
Valkhofvereniging Nijmegen.

Valkhofkapel: Conservator: drs. E.F.M. Boshouwers
Groenewoudseweg 49
6524 TP NIJMEGEN
Tel.: 024 - 3232587

VOORWOORD BIJ VALKHOFNIEUWS 1996 - 4

Door Maurice Vollebregt

U heeft het al gemerkt: ook deze uitgave van Valkhofnieuws is door omstandigheden ruim een maand later uitgekomen dan U van ons gewend bent. De redactie heeft er echter wel naar gestreefd, om van dit nummer een gevarieerd en interessant boekje te maken.

In november en december van 1996 is dan eindelijk een begin gemaakt met de aanleg van de lang verwachte vloerverwarming in 'onze' St.Nicolaaskapel op het Valkhof! De tegelvloer is zorgvuldig uit de kapel verwijderd en opgeslagen, en een laag grond is uitgegraven en onderzocht. Momenteel is een laag beton gestort waarop de installatie komt, die uiteindelijk weer door de oorspronkelijke tegels zal worden afgedekt. Dhr. Boshouwers vertelt in diverse artikelen meer over deze 'operatie'.

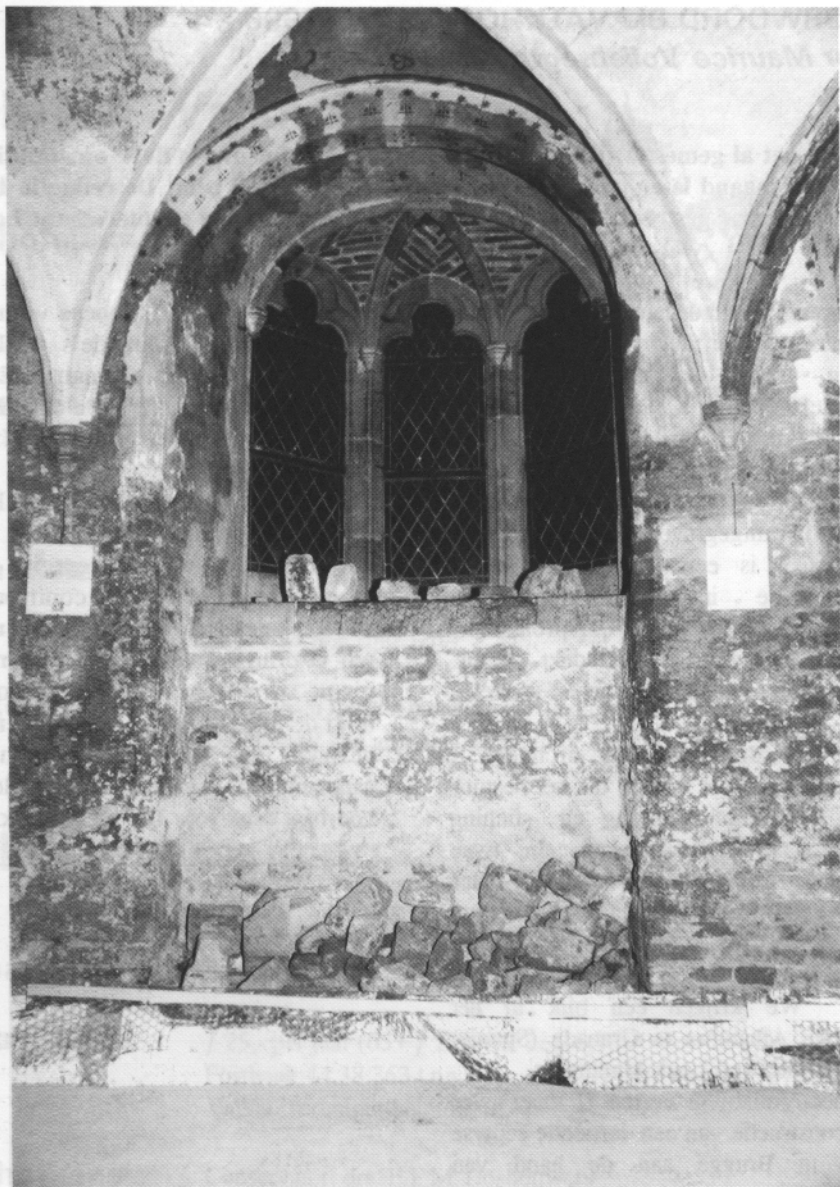
Verder komt ook architect J. Grandjean aan het woord, die het bestuur van de Valkhofvereniging en -stichting adviseert in herbouwzaken. In twee artikelen schrijft hij, hoe hij -onder voorbehoud- reconstructietekeningen van de Reuzentoren (de donjon) heeft gemaakt.

We krijgen een blik in het prachtige Alhambra te Granada (Spanje) in een artikel van Louk Mandigers. Maurice Vollebregt vertelt U meer over de reconstructie van een dertiende eeuwse gevel in Brugge aan de hand van bouwfragmenten. Dit is slechts een willekeurige greep uit de artikelen die U in dit nummer kunt vinden.

De voorbereidingen rond de voorgenomen herbouw van de Valkhofburcht lopen voorspoedig. De

advertentie voor de Europese voorselectie van architecten is inmiddels geplaatst in het blad Cobouw en een aantal Europese bladen voor aannemerij en architectuur. Ook het overleg met gemeente Nijmegen is in volle gang.

Tot slot: ongeveer tegelijk met dit blad ontvangt U, in een aparte enveloppe, een acceptgiro met aangehechte brief voor de contributie van 1997. Namens de penningmeester willen wij U dringend verzoeken de contributie s.v.p. zo snel mogelijk te voldoen. Zo blijft de financiële situatie van de vereniging gezond, en hoeven er geen extra aanmaningen gestuurd te worden. Bij voorbaat dank voor Uw medewerking!

Noppenplastic werd aangebracht tussen de gestorte betonvloer en de buitenmuur; hier zijn we ter plaatse van de altaarnis (Foto J.Schreuder)

Tijdens de werkzaamheden rond de kapelvloer heeft de stedelijke archologische dienst steeds de vrijkomende grond gecontroleerd op tekens uit het verleden. En al was de grond tijdens restauratiewerkzaamheden in de jaren vijftig [en eerder, red.] reeds 'geroerd' (omgewoeld) toch kwamen er een paar laat-Romeinse muntjes te voorschijn. Deze zullen na zorgvuldig schoongemaakt en beschreven te zijn een passende plaats krijgen.

Aandacht werd, zowel van onze zijde als van gemeentewege, geschonken aan de verder vrijgekomen 'Romaanse' altaarromp (tussen de twee zuilen van de binnenring of het koor). Deze is voor een deel opgemetseld ná de restauratiewerkzaamheden van de jaren vijftig, wat uit de specie blijkt, en wellicht voor een deel gemetseld ná herstelling van de vloer aan het einde van de negentiende eeuw (de altaarromp staat op de esterikenvloer, en deze is pas goed een eeuw oud). Het hoofddeel van de romp staat op een uit bakstenen gemetseld toogje of gewelfje, en dat kan nooit dateren uit de beginperiode van de kapel, omdat toen de baksteentechniek (die de Romeinen wel kenden) niet meer bekend was. Alles werd toen dan ook uit natuursteen of hout gebouwd. Vandaar dat de beide kapellen (óók de St. Maartenskapel of Barbarossaruïne) in hun oorspronkelijke vorm geheel uit natuursteen bestonden. Pas later zijn er bij herstelwerkzaamheden weer bakstenen delen toegevoegd.

Een tweede bouwdeel dat aandacht vroeg was de vrijgekomen fundering van de binnencirkel, waarop de zuilen staan. Deze wat ruwe en ongeordende stenen doen vermoeden dat zij niet dateren uit de tijd van de kapel

zelf. De mogelijkheid bestaat dat zij uit een vroeger verleden van de terreinbebouwing stammen en onderdeel hebben uitgemaakt van een eerdere kapel, mogelijk uit de vroeg-Ottoonse of zelfs Karolingische tijd.

Na vernietiging, bijvoorbeeld door krijgsgeweld (Noormannen) of natuurrampen, bouwde men meestal op dezelfde plaats een nieuw gebouw, met gebruikmaking van restanten van het voormalige gebouw (in dit geval een kapel). Kapellen werden zelfs vaak gebouwd op plekken waar de heidene hun tempels of heilige plaatsen hadden. Het is dus niet ondenkbeeldig, dat op de plek van de St. Nicolaaskapel reeds vroeger religieuze handelingen of bijeenkomsten hebben plaatsgevonden. De namen Karolingische kapel, als verwijzing naar Karel de Grote, maar ook heidense kapel, als verwijzing naar Romeinse, Bataafse, Germaanse of algemeen niet-christelijke godsdienst zijn dus mogelijk niet helemaal bezijden de waarheid.

Met reconstructie is meer te bereiken dan menigeen denkt. Vaak is met weinig gegevens, zoals bouwsporen, toch al heel wat te bereiken. In het volgende artikel leest U hoe twee redelijk 'gewone' negentiende eeuwse gevels in het Vlaamse stadje Brugge een schat aan verborgen informatie bevatte. Dit heeft geleid tot een ware metamorfose.

In 1302-1303 wordt het huis 'De cleene Buerse' reeds vermeld; waarschijnlijk is het gebouwd aan het einde van de dertiende eeuw. In een verkoopakte uit 1483 wordt ook weer gesproken over 'De cleene Buerse' nu met een omschrijving waar het pand in Brugge gelegen is. Hieruit is op te maken dat het gelegen was aan de huidige Grauwwerkersstraat 2-4.

Tot aan de reconstructie van 1983-1986 bestond dit complex uit twee vervallen huizen, voorzien van gepleisterde lijstgevels. Van gevel nr.4 (links) is een bouwaanvraag van 1832 bekend (nieuwbouw gevel) en van gevel nr.2 (rechts) werd in 1855 een verbouwing goedgekeurd.

Deze twee gepleisterde gevels leken niet belangrijker dan de vele gelijkaardige 19de-eeuwse gevels in Brugge. Verrassend genoeg viel er in de winter van 1961-1962 pleisterwerk van de voorgevel nr.2 naar beneden. Hierdoor werden oudere architectuurfragmenten zichtbaar van Doornikse steen en hardsteen.

Dit maakte het mogelijk, om de begane grond van deze gevel te reconstrueren naar de situatie zoals die rond 1300 bestaan moest hebben.

Van de oorspronkelijke bovenverdiepingen was minder bewaard:

slechts de gevelhoekblokken, en de aanzetten van zg. waterlijsten (horizontale stenen kozijn delen), die de vensters onder- en bovenaan aflijnden.

De schuin gearceerde vlakken op de tekening laten goed zien, welke oorspronkelijke gevelfragmenten bewaard bleven.

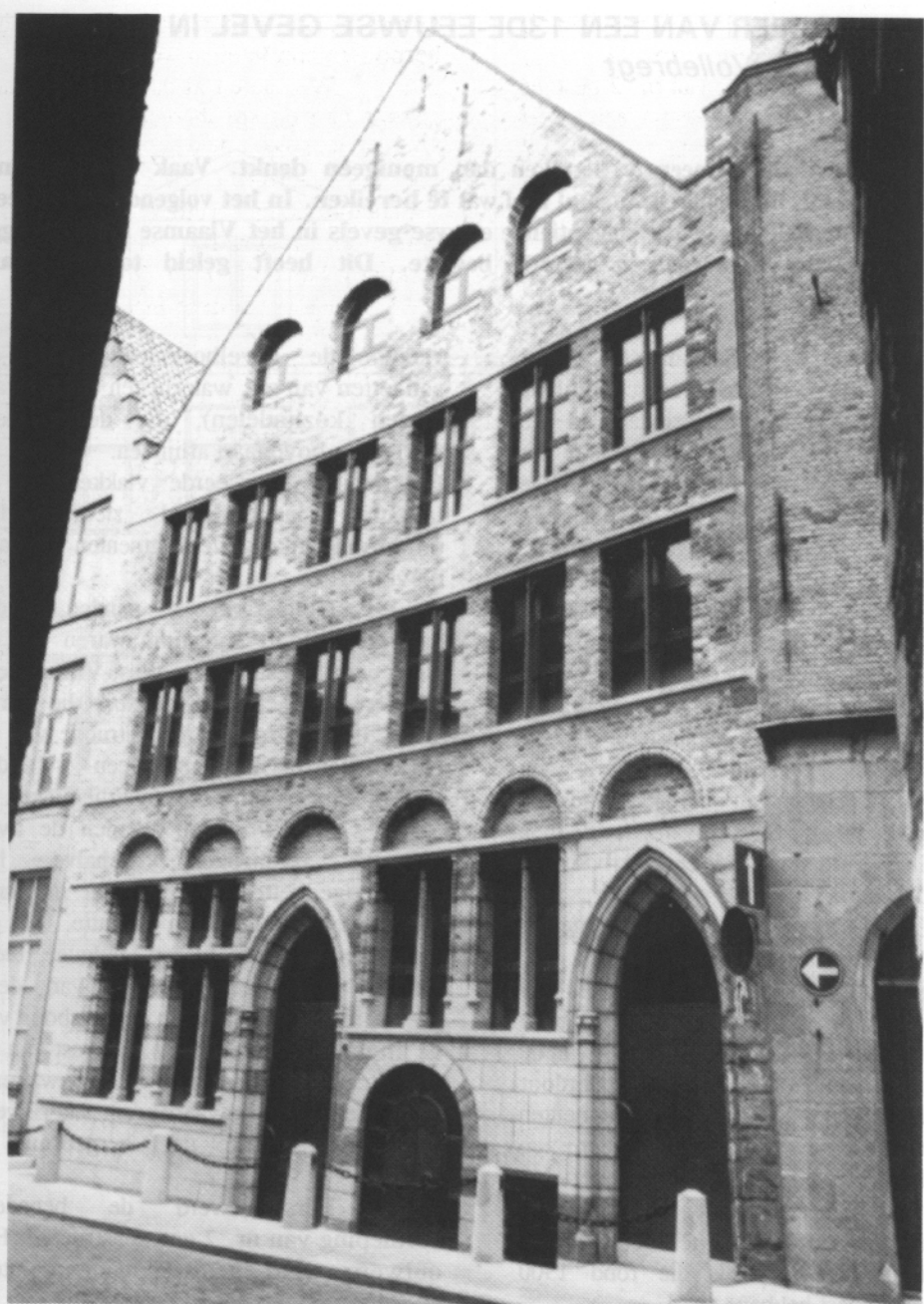
De twee panden, die aanvankelijk in eigendom waren van de Bank van Roeselare en West-Vlaanderen, werden verkocht aan de stad die -jaren later- besloot tot de reconstructie van de benedenverdieping met een soberder interpretatie van de bovenverdiepingen.

In 1982-1983 werden de twee huizen afgebroken, behalve het benedengedeelte van nr.2 dat de oude hardstenen fragmenten bevatte. In de slopingsfase die hierop volgde, bleef slechts het rechtergedeelte van deze gevel, met de aanzet van de spitsboog van de ingang, op zijn plaats. De rest van de hardsteen werd echter wel nauwkeurig ingetekend en bewaard, om later weer voor het grootste deel hergebruikt te worden.

Eerst werd de benedenverdieping van nr. 2 gereconstrueerd. Het ontwerp werd gemaakt door architect E.Schoonoghe, in samenwerking met de Stedelijke Technische Dienst afdeling monumentenzorg o.l.v. architect ir.

De twee 19-de eeuwse gevels Grauwwerkersstraat2-4, met aanduiding van de bewaarde gevelfragmenten uit einde van de 13-de eeuw.

Brugge, Grauwwerkersstraat 2-4, huidige situatie na reconstructie.

L. Constandt; speciaal wordt bouwkundig tekenaar M. Meulmeester vermeld.

De benedenverdieping van nr. 2 bestond uit de spitsboogingang (rechts), een kelder-
ringang en -opening, twee vensters en
drie rondbogen. Bij de herbouw werden,
zoals vermeld, de oorspronkelijke
gegevens hergebruikt. Sommige
fragmenten, waarvan de oppervlakte
teveel was verveerd, werden bijgewerkt
door deze verder af te hakken en met
nieuwe Doornikse steen van 6 cm. dik te
bekleden. Andere fragmenten die niet
meer behouden konden worden, werden
geheel opnieuw uitgehakt in Doornikse
steen. Door de bestaande fragmenten
konden de ontbrekende muurgedeelten
van de begane grond gemakkelijk
ingevuld worden. Dit gebeurde met
hardsteen van Ecaussines, die iets bleker
van kleur is, zodat het verschil tussen de
oorspronkelijke en gereconstrueerde
fragmenten subtiel zichtbaar zou blijven.

Hoewel ook van nr.4 de rechter
zijkant van de spitsboogingang bekend
was, evenals de boogaanzet, wilde men
aanvankelijk geen reconstructie van de
oorspronkelijke gevel maken omdat er te
weinig sporen bewaard waren gebleven.
Het idee was, om na de sloping weer de
19de-eeuwse lijstgevel te herbouwen.

Nadat de begane grond van nr.2
gereed was, werd de 19de-eeuwse
bakstenen fundering van nr.4
uitgebroken. Hierbij vond men echter
talrijke architectuurfragmenten uit
Doornikse steen, die bij de vernieuwing
van deze gevel in 1832 ter versteviging
van het fundament gebruikt werden.

Na een grondig onderzoek bleek, dat van
verschillende stenen de oorspronkelijke
plaats kon teruggevonden worden, zodat
onverhoopt de benedenverdieping van

gevel nr. 4 op een aanvaardbare wijze
herbouwd zou kunnen worden.

We zagen al dat ook de rechter
zijkant van de spitsboogingang van nr.4,
met boogaanzet, bewaard was gebleven
(zie tekening). Men kon de
spitsboogingang verder reconstrueren
door de boogaanzet verder door te
trekken. De sokkel en de basis van de
linker zijkant van deze ingang werden bij
het afbraakmateriaal teruggevonden.

Verder waren enkele andere Doornikse
stenen zeer belangrijk. Deze bevatten in
één blok zowel een deel van de linker
zijkant van nr.4 alsmede de dagkant
(verticaal stenen kozijn) van een venster.
Dit was het bewijs dat er links van deze
ingang een venster had bestaan, maar
daarmee was de juiste venstervorm nog
niet vastgelegd.

Twee andere verveerde stenen brachten
uitkomst: deze stenen bevatten beide aan
hun rechterkant een fragment van de
ronde boogrug van de ingang waardoor
hun exacte plaats in de gevel bepaald kon
worden. Aan de linkerhad had de ene
steen een basis met een kleine console
eronder; de andere steen had een kapiteel.
Doordat de exacte plaats bekend was,
bleek tussen beide stenen een waterlijst
bestaan te hebben. Deze mag als een
venster-tussendorpel worden aangezien.
Zo kon een kruisvenster gereconstrueerd
worden, waarvan nog meer fragmenten
teruggevonden werden en hergebruikt.
Uit deze fragmenten bleek dat er links
van dit venster nog een tweede
kruisvenster in de gevel van nr. 4 bestaan
moest hebben. Deze werd ook gerecon-
strueerd.

Ook boven de teruggekeerde
vensters en de deur van nr.4 werden,
evenals bij gevel nr.2, bakstenen

rondbogen aangebracht. Zo onstonden in totaal zes rondbogen (zie ook foto).

Aan de linkerzijde van de benedenverdieping van nr.4 waren geen Doornikse hoekblokken bewaard gebleven; wel op de twee verdiepingen (zie ook tekening). Ook hierin bevonden zich de aanzetten van enkele waterlijsten, waarvan de hoogte overeenstemde met de waterlijsten in de gevel van nr.2. Samen met de andere gegevens wijst ook dit erop, dat de oorspronkelijke gevel van de nrs.2-4 in één maal tot stand gekomen is.

Door de waterlijsten waren slechts de onder- en bovenzijde van deze vensterrijen bekend. Daarom heeft men gekozen voor een vrij sobere reconstructie van de twee bovenverdiepingen. Er is gekozen voor baksteen, wat ook in de rondbogen op de begane grond terugkomt. Het aantal vensters, 6 per verdieping, komt overeen met het aantal vensters en deuren op de benedenverdieping.

Of de gevel inderdaad afgedekt was door een brede puntgevel zoals we op de foto zien weten we niet. Het kan ook een trapgevel zijn geweest, of een horizontale gevelbeëindiging. Ook deze puntgevel is in baksteen uitgevoerd.

Het opgehoogde straatpeil kon men niet in oude staat terugbrengen. Wel is het voetpad plaatselijk 60 cm. verlaagd (op de foto achter de stenen paaltjes met kettingen).

Brugge heeft er een monument bijgekregen!

Bron:

De Stenen Droom, Walburg Pers 1988.

Opstellen over bouwkunst en monumentenzorg, opgedragen aan C.L. Temminck Groll. Hoofdstuk "Een 'nieuwe' 13de-eeuwse huisgevel in Brugge" door Luc Devliegher.

BESTUURSADVISEUR J. GRANDJEAN PERRENOD COMTESSE, ARCHITECT B.N.A. TE LOOSDRECHT

Door drs Fer Boshouwers

Toen de plannen rond de herbouw van de Valkhofburcht in de publiciteit kwamen door o.a. de stadsraadpleging, diende zich bij het bestuur een architect aan, die vroeger in dienst bij het plaatselijke architectenbureau van Deur en Pouderoyen reeds werkzaam is geweest bij de restauratie van de St. Nicolaaskapel op het Valkhof.

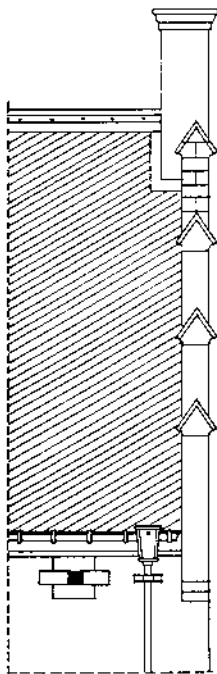
Deze architect, die overigens niet meer in Nijmegen woonachtig is, stamt uit een familie die meerdere architecten en bouwers heeft voortgebracht. De meesten onder hen waren woonachtig en werkzaam in Nijmegen. Zijn vader was hier aannemer, zijn overgrootvader was hier architect. De laatste bouwde zo rond de eeuwwisseling o.a. de school voor het Nut aan het Hertogplein, die in de jaren zestig plaats moest maken voor nieuwbouw.

Hijzelf heeft zich gedurende vele jaren - belept met een soort Valkhofburchtvirus - geworpen op alles wat met de burcht te Nijmegen te maken had. Hij bestudeerde alle bestaande schilderijen, etsen en gravures en keek ernaar met de kennis van de vakman. Daardoor wist hij een beeld op te roepen dat beschouwd mag worden als een visie op het verleden van

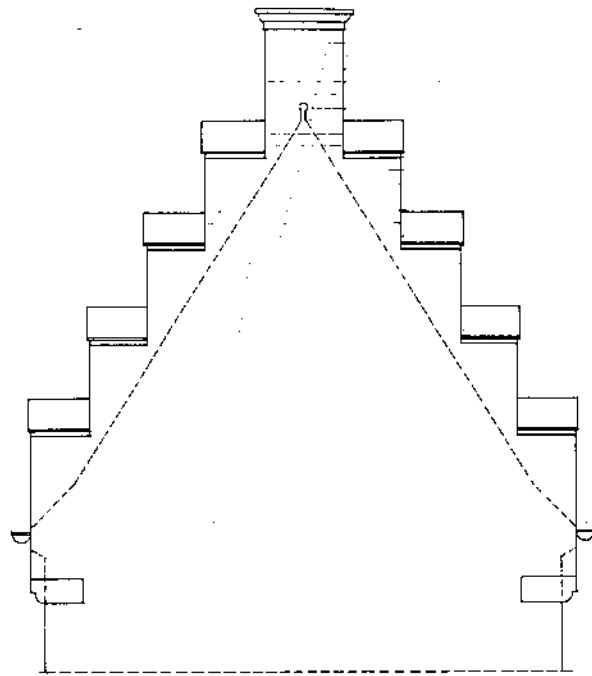
de Valkhofburcht. Uiteraard is dit een persoonlijke visie, die nog wel zal uitnodigen tot de nodige en welkome discussies.

Niettemin was het bestuur van de Valkhofvereniging/-stichting uitermate blij met het aanbod om het materiaal ter beschikking te stellen voor de onderbouwing van de herbouwplannen. Rond de zestig tekeningen kwamen zo in ons bezit. In dit artikel zijn er een tweetal opgenomen, die een mogelijke invulling van de schoorstenen en de gevelpartijen aangeven.

Nader overleg met de Heer Grandjean heeft ertoe geleid, dat het bestuur hem uitnodigde om haar blijvend te adviseren bij de verdere ontwikkeling van ideeën rond de herbouw. De reeds in de vereniging aanwezige expertise wordt daardoor aanmerkelijk versterkt.

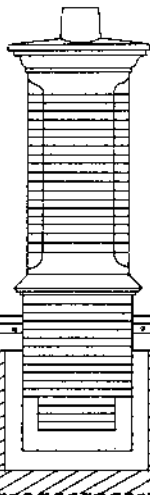

zijzicht.

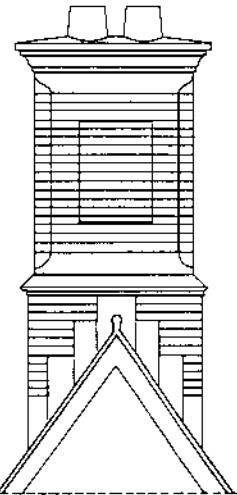

gotische trapgevel

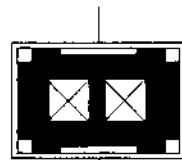
vooraanzicht.

zijzicht hoeks over de nok

vooraanzicht over de nok.

doorsnede over de schoorsteen.

Bepalende bouwkundige elementen: gotische trapgevel en schoorsteen.
(Tek: J. Grandjean)

DE DONJON - DE SCHULTOREN

Door J.A.G.M. Grandjean P.C.

Het ontstaan van de donjons

Het inspectieleger en de koninklijke inspecteurs controleerden en handhaafden de macht in het Karolingische rijk en zorgden voor de veiligheid van haar burgers. Op het einde van de achtste eeuw raakte het rijk in verval, de onbeschermden leefgemeenschappen en het verzwakte leger boden niet meer de bescherming waardoor grote groepen burgers en boeren vluchten en hun have en goed verloren.

Tegen de strooptochten en grote beweeglijkheid van de Noormannen kon het Karolingische leger geen bescherming bieden. Om zich tegen de invallen teweer te stellen, ontdekte men dat een omwalde toren een goede beveiliging bood.

Mede veroorzaakt door het onvermogen van de invallers tot lange belegeringen boden de donjons voldoende bescherming. Het ontstaan van de steden in de Nederlanden werd aan het einde van de negende eeuw mede gestimuleerd doordat de bevolking zich veilig voelde achter de aangebrachte aarden wallen, grachten en palissaden of in de nabijheid van de schuiltorens die donjons genoemd werden.

Wallen en torens

Deze bouwkundige vernieuwingen hadden een stabiliserende uitwerking in de samenleving. De donjon was een voor verdediging gebouwde toren waar men zich in uiterste nood kon terugtrekken. De vertrekken lagen meer dan 15 meter

boven het maaiveld en waren slechts met ladders bereikbaar die in geval van nood konden worden opgetrokken.

In zijn meest oorspronkelijke vorm was de donjon een houten toren, gebouwd op een al of niet opgeworpen heuvel.

In een latere fase werden deze toch kwetsbare houten constructies vervangen door gestapelde of gemetselde muren. De benaming schuiltoren is analoog aan de ons bekende schuilkelder. Het geeft een juist beeld van de betekenis van de donjon in de samenleving. Behalve een schuilruimte was de donjon ook opslagruimte voor goederen en levensmiddelen, waardoor een beleg doorstaan kon worden. Tevens werd de donjon ook gebruikt als wachttoren en kerker.

Aan al deze eisen voldeed de Reuzentoren op het Valkhof en was als zodanig een klassiek voorbeeld van de donjon in zijn oorspronkelijke hoedanigheid. 's Nachts werd de voorhof, het terrein binnen de wallen, bewaakt door ganzen, honden en wolven. Naar we weten was in de zuidelijke waltoren van het Valkhofcomplex zelfs een leeuwenkooi aanwezig, wat het ergste doet vermoeden. In woelige tijden hield de spieder vanuit de toren controle over de omgeving. In geval van nood verschanste men zich in de toren van waaruit men de vijand op simpele wijze op afstand kon houden.

Slechts lang durende belegeringen konden de bewoners tot overgave dwingen. Vaak kende de donjon geheime ondergrondse gangen waardoor een vluchtmogelijkheid

aanwezig was.

Oorspronkelijk als vrijstaande toren in de woongemeenschap gebouwd, ontwikkelde de donjon zich tot een gebouwencomplex waarvan het een dominerend onderdeel uitmaakte. Onder vele namen is dit complex ons bekend, zoals: kasteel, slot, borg, burcht en palts. De laatste twee namen zijn het meest geëigend voor het Valkhofcomplex en werden als zodanig in geschriften gebruikt.

De teloorgang van de donjons

Na de veertiende eeuw werd de betekenis van de donjon door de uitvinding van het buskruit en het kanon minder belangrijk. Als schuilruimte was sde toren te kwetsbaar geworden; als woonruimte had het zeker zijn bekoorlijkheid, hetgeen tot gevolg had dat de kleine ramen vervangen

werden door hogere en bredere vensters. Vooral in Engeland en Frankrijk ontwikkelde de donjon zich tot woonhuis van graaf en hertog. De Reuzentoren heeft deze ontwikkeling niet ondergaan en bleef in zijn oorspronkelijke hoedanigheid bestaan tot de sloop in 1795 deze reus velde.

In dit licht bezien is de Reuzentoren mogelijk het oudste gedeelte van het Valkhofcomplex al zal de oorspronkelijke hoogte minder hoog zijn geweest. Door zijn forse afmeting kennen we de schuiltoren in het Valkhofcomplex als de 'Reuzentoren' die eeuwenlang een toonbeeld van macht en gezag was. De toren was voor menig schilder een bron van inspiratie zodat wij ons nu nog een goed beeld kunnen vormen over het uiterlijk van de donjon die méér was dan een baken aan de zuidelijke Waaloever.

DE REUZENTOREN

In het nu volgend artikel gaat dhr. Grandjean verder in op de donjon van de Valkhofburcht: de 'Grote Toren' of 'Reuzentoren'. Hij laat zien hoe hij tot een reconstructie van deze toren is gekomen, die feitelijk de spil van de burcht vormde. Wel neemt hij bij deze reconstructie enig voorbehoud in acht, omdat het mogelijk is dat o.m. opgravingsresultaten kunnen verfijnen.

Tot één der oudste bouwdelen van de Valkhofburcht dient ongetwijfeld de Reuzentoren te worden gerekend. Dit massieve bouwwerk kan wellicht deel hebben uitgemaakt van een eerdere bebouwing die in 1047 verwoest werd. De Romaanse vormgeving en het afwijkende steenformaat veronderstellen een oudere oorsprong dan de door de Staufische keizer Frederik I (Barbarossa 1122-1190) in 1155 gebouwde burcht.

Afmetingen

De afmetingen van de Reuzentoren zijn bij benadering bekend, uitgaande van de gegevens van Weve zouden deze 9 meter breed, 18 meter lang en 36 meter hoog geweest zijn in de verhoudingen 1:2:4. Deze gegevens zijn door hem verkregen na bestudering van de tekeningen van Cornelis Pronk en Pieter van Liender. De tekeningen van Hendrik Hoogers geven ondersteuning aan deze veronderstelling, als men ervan uitgaat dat de nok van de noord-zuidgevel op ca. 21 meter boven het maaiveld heeft gelegen komt men eveneens tot een hoogte van 36 à 37 meter. De oorspronkelijk aanwezige kantelen maakten de gevels nog een meter hoger zodat we het opgaand muurwerk op ca. 37 à 38 meter boven het maaiveld kunnen stellen. Door het uittekenen van de toren met zijn ramen en kantelen komt

men tot een breedte van ca. 9.50 meter en een lengte van ca. 18.50 meter.

Om zekerheid te verkrijgen ten opzichte van de horizontale maatvoering is uitgebreid archeologisch onderzoek noodzakelijk. Mogelijk is de toren in zijn oorspronkelijke vorm minder hoog geweest, en heeft eerst in de 13e eeuw zijn gotische beëindiging gekregen zoals we die van de tekeningen kennen.

De nok van het tentdak (boven de gotische bekroning) heeft zich mogelijk op ca. 11 meter boven de borstwering bevonden, 6 meter hoger eindigde de spits van het ruitertorentje.

Interieur

Van het interieur van de Reuzentoren is ons niets bekend maar de vele tekeningen van de gevels geven toch een beeld hoe dit geweest moet zijn.

Afgaande op de op tekeningen aangegeven ramen moet de Reuzentoren acht bouwlagen gekend hebben waarvan twee in de kap.

De eerste bouwlaag, die voor een deel beneden het maaiveld heeft gelegen, had naar alle waarschijnlijkheid een hoogte van 5.50 meter hetgeen overeenkomt met de gegevens van Weve die een funderingsaanleg van 6 meter minus het vloerpeil verondersteld.

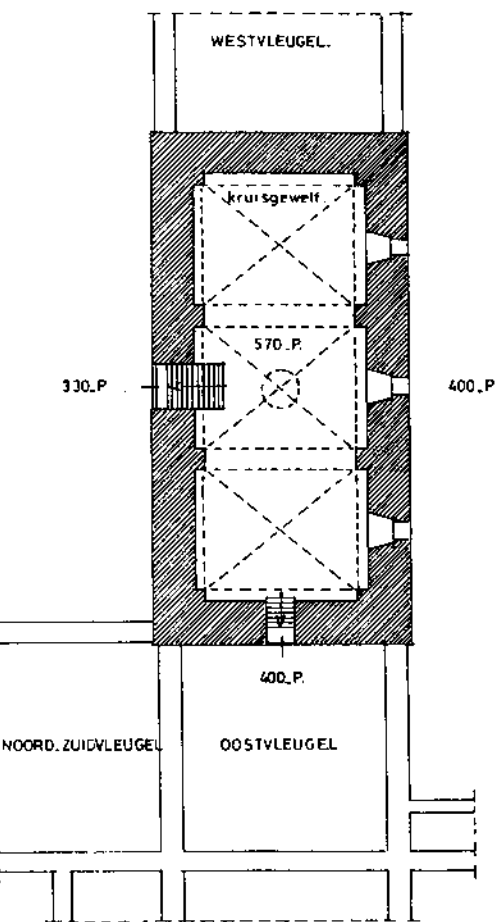
De vloer van de eerste bouwlaag

Detail pentek. H.Hoogers (1796) Gezicht op Valkhofburcht vanuit Noord-Westen.

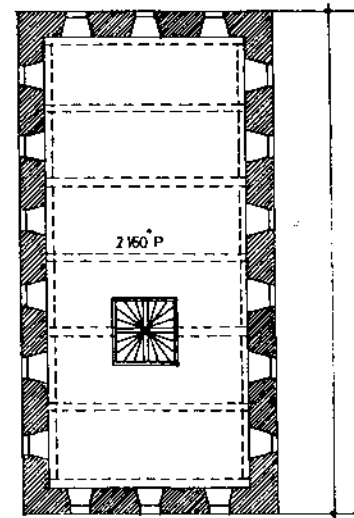

Pieter van Liender (1752): 'Het Valkhof te Nimwegen van binnen.'

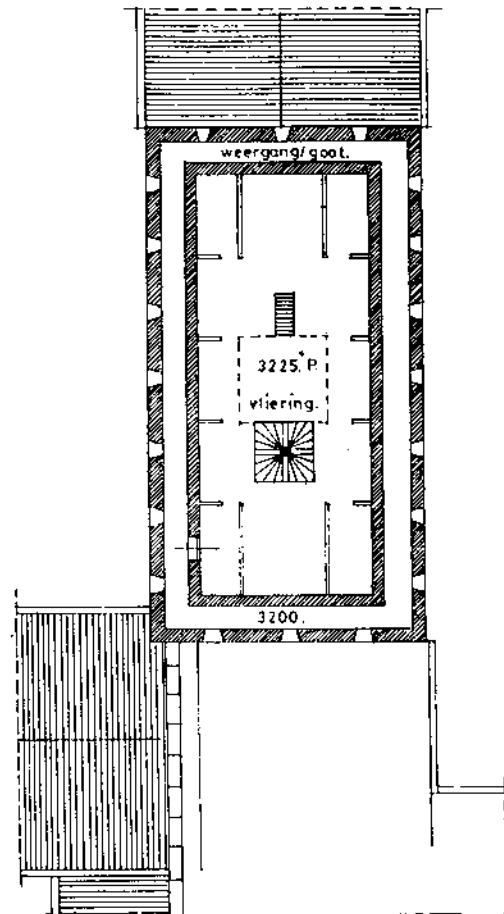
1^e BOUWLAAG

Diverse doorsneden van de Reuzentoren op verschillende verdiepingen.

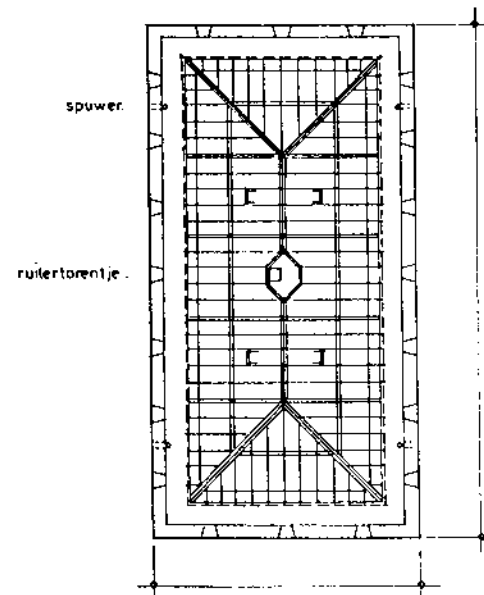
balklaag gestippeld.

5e BOUWLAAG

7e BOUWLAAG

Reconstructietekeningen door J. Grandjean.

9e BOUWLAAG.
kop met ruiertorentje

muur van 30 à 40 cm.

Deze spronggewijze muurverzwaring vinden we terug op de tekeningen (uitkraging). Niet zichtbaar is de muurverzwaring die aan de binnenzijde moest worden aangebracht om tot de gewenste muurdikte te komen. De ramen geven na de tweede bouwlaag een regelmatige verdiepingsopbouw van ca. 5.30 meter te zien. In vier gelijke bouwlagen bereiken we de zolderruimte op een hoogte van ca. 32.25 meter boven het eerder genoemde vloerpeil (die ongeveer 3.70 m. boven maaiveldniveau ligt).

We weten inmiddels dat de kelderruimte oftewel de eerste bouwlaag vanuit de oostvleugel en voorhof door middel van trappen bereikbaar was. De tweede bouwlaag zal rechtstreeks zowel vanuit de oost- als de westvleugel te betreden zijn geweest.

Of het mogelijk was om vanuit deze ruimte de hoger gelegen verdiepingen te bereiken is niet duidelijk en zelfs onwaarschijnlijk.

Gebruikelijk was dat de hoger gelegen verdieping in de torens in verband met de verdediging moeilijk bereikbaar waren, trap of geen trap, het valt niet meer te achterhalen.

Vanaf de derde bouwlaag, die vanuit de westvleugel toegankelijk was, waren de hoger gelegen verdiepingen door middel van een houten spiltrap bereikbaar.

Door de regelmatige plaatsing van de ramen weten we dat het niet mogelijk was de trap tegen een der muren te situeren.

Deze trap zou wellicht gemetseld zijn uitgevoerd als steek- of spiltrap, waardoor enkele op tekeningen aangegeven ramen zouden komen te

vervallen. Het meest waarschijnlijk is dat een houten spiltrap geplaatst op het midden van een der moerbalken een volledige cirkel beschreef om de verdiepingshoogte van 5.30 meter te kunnen overbruggen (twee hedendaagse bouwlagen).

De zwaar uitgevoerde houten spil, ca. 25/25 cm. waar de treden in waren bevestigd gaf niet de mogelijkheid om deze trap als open trap en vrijstaande trap uit te voeren.

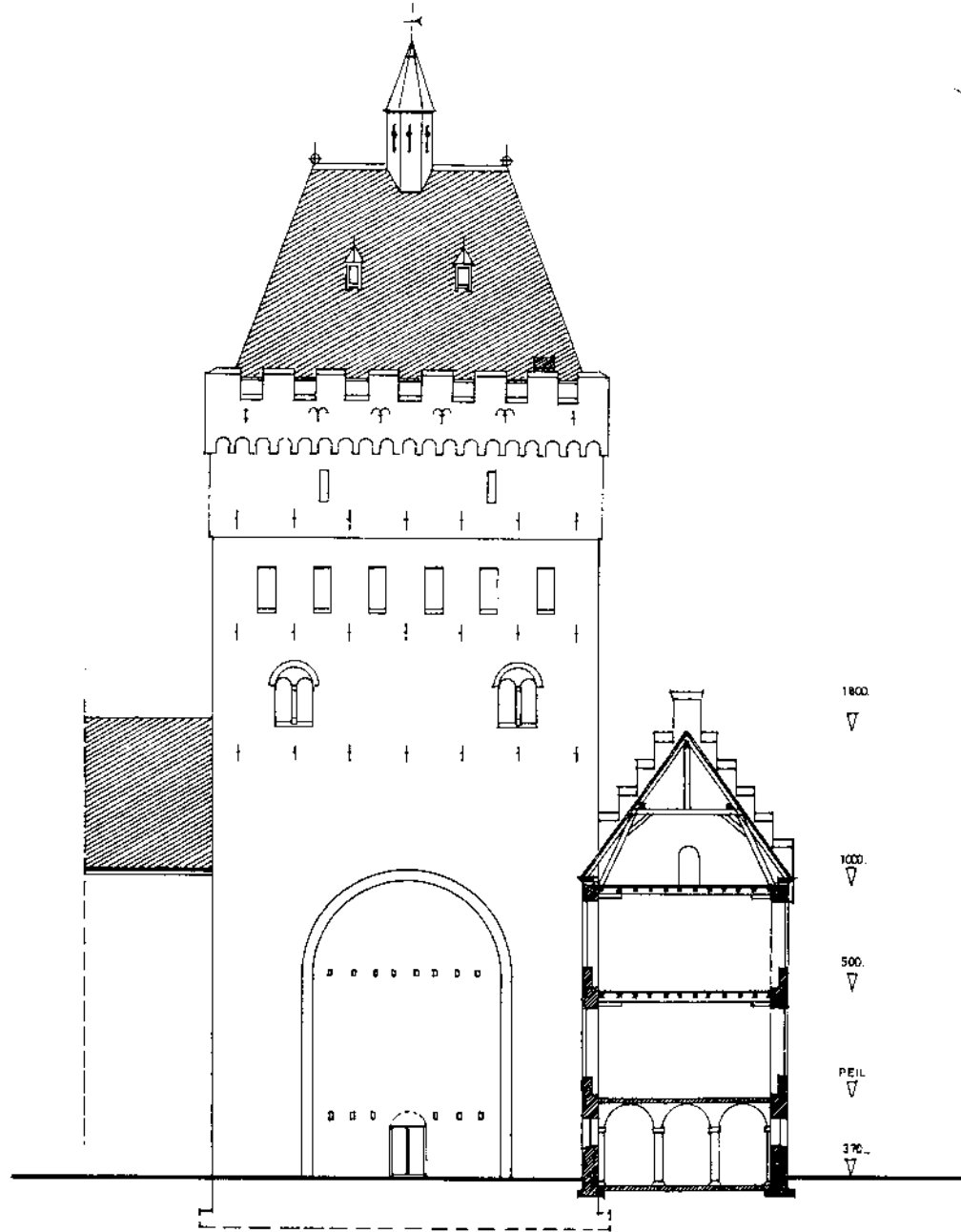
Het was daartoe noodzakelijk in plaats van trapbomen een verdiepingshoge aftimmering aan te brengen zodat er een afgesloten trapgang ontstond die scheiding gaf aan de respectievelijke verdiepingen.

Bij van Liender zien we in de zuidgevel van de toren de toegangsdeur naar de weergang aangegeven. Mogelijk dat de spiltrap in de nabijheid van deze toegang heeft gelegen. In de kap waren ladderachtige constructies aangebracht zodat men via een vliering (8e bouwlaag) de observatie-ruimte in de kap kon bereiken, het ruitertorentje.

Tot 1575 zien we op de tekeningen van de noord- en zuidgevel twee dakkappellen, eerst in de noord en later ook in de zuidgevel worden die op nieuwere tekeningen niet meer aangegeven. Op de tekeningen zien we in de loop der tijd nog enkele veranderingen aangegeven.

Tot 1683 worden in de noordgevel ter hoogte van de derde bouwlaag nog drie ramen aangegeven die vergelijkbaar of iets groter zijn dan de daarboven gelegen ramen.

Door het dichtmetselen van deze ramen was deze bouwlaag geheel van buitenlicht afgesloten. In dezelfde tijd zijn ook de

Reuzentoren zuidgevel, reconstructietekening J. Grandjean

kantelen verdwenen die zo kenmerkend waren voor de toren.

De vloer van de derde bouwlaag heeft mogelijk op ca. 11 meter boven het vloerpeil gelegen, iets hoger dan de vloeren van de aangrenzende bouwdelen, dit valt af te leiden uit de op de tekeningen van de zuidgevel aangegeven hoogconstructie die bij zowel Pronk als van Liender strookt met de dakrand (goot) van de aansluitende vleugels.

Tot bewoning heeft de Reuzentoren geen dienst gedaan, op geen van de ons bekende tekeningen vinden we schoorstenen aangegeven zodat het verblijf in de winter zeer spartaans geweest moet zijn. Het interieur kende geen afwerking. De muren waren uitgevoerd als schoonmetselwerk, vergelijkbaar met de gevelzijde, de vloeren als zijnde balklagen bestaande uit gedistelde moer- en kinderbalken.

Versieringen werden er niet aangebracht, uitsluitend de functionaliteit van de constructies was bepalend voor het uiterlijk van de ruimten.

De eerste bouwlaag (gevangenis) heeft oorspronkelijk geen verbinding gehad met de aangrenzende ruimten en was uitsluitend via een gat in de vloer bereikbaar. In een latere periode is er vanuit de westvleugel een toegang gemaakt die, nadat in de zuidgevel een grote entree was aangebracht, weer werd dicht gemetseld. De tweede bouwlaag zal zowel vanuit de oost- als westvleugel bereikbaar zijn geweest.

De 2e en 3e en mogelijk ook de eerste bouwlaag waren niet van ramen voorziene donkere ruimten, waarvan uitsluitend van de kelder de bestemming bekend is.

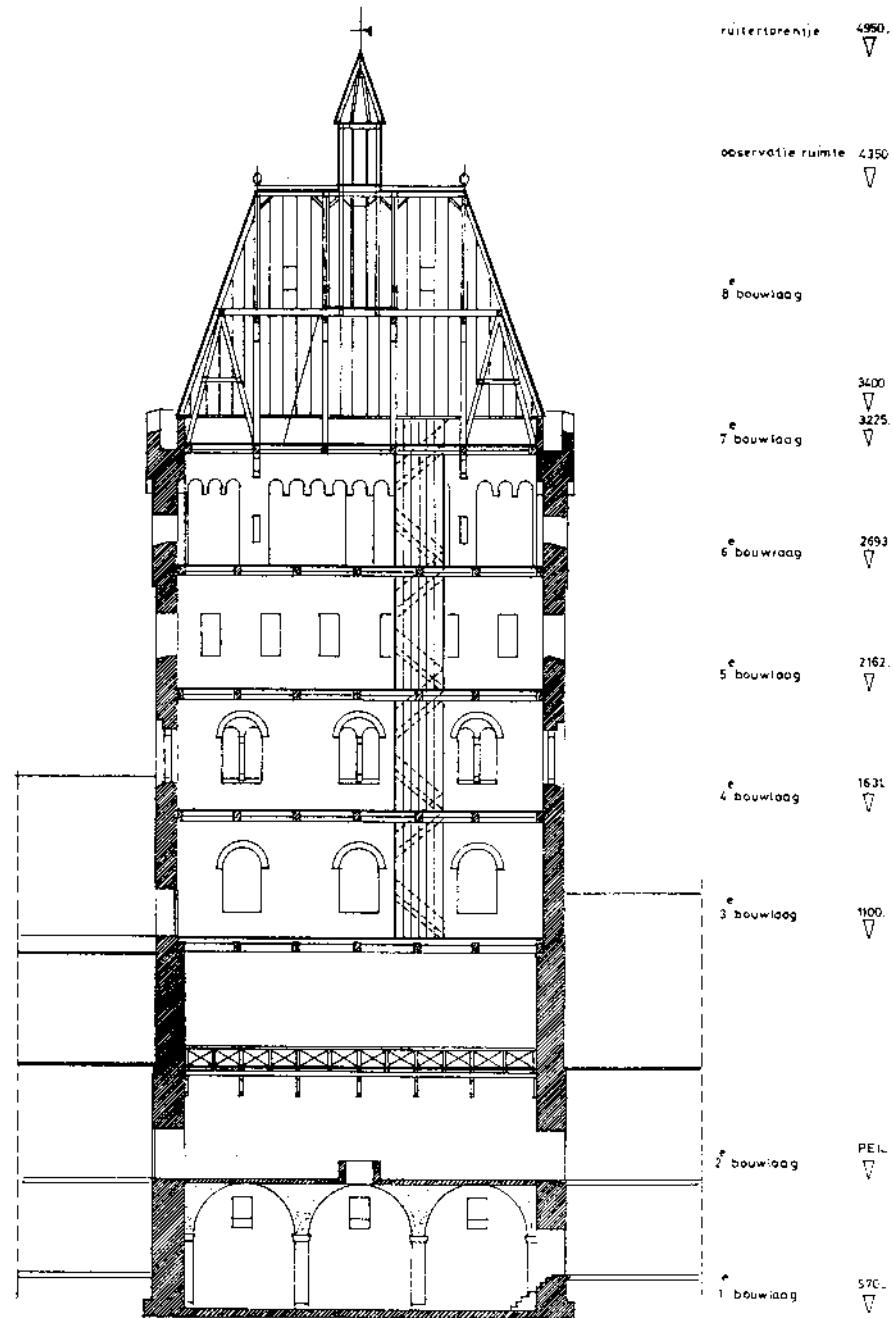
Kennelijk waren de tweede en de derde bouwlaag opslagruimten voor goederen en levensmiddelen.

Bij Hoogers zien we op de tekening van de noordgevel balksparingen die een voorbouw veronderstellen die het mogelijk maakte om de oost- en westvleugel met elkaar te verbinden.

Als deze wens aanwezig zou zijn was het meer voor de hand liggend deze verbinding inwendig aan te brengen, als een soort overloop, dan tegen de buitenkant van de toren. Voor deze balksparingen zijn geen verklaringen voorhanden, zodat verdere speculaties zinloos zijn. Of toch? Naast de balksparingen ontwaren we een mogelijke toegangsdeur die in verbinding zou kunnen staan met de eerder veronderstelde overloop zodat hier een voor verdediging erkerachtige aanbouw verondersteld mag worden.

De Reuzentoren is ons uit de vele afbeeldingen goed bekend. De afmetingen hebben we kunnen reconstrueren en zullen niet veel van de oorspronkelijke maatvoering afwijken.

De kap met het ruitertorentje is in constructie en uitvoering herkenbaar. De loden spits en de eikenhouten beschieting van de observatieruimte, de loden ruiters met ruiterslat en loketten en de met bladgoud beklede granaatappels versierde dakbeëindiging zijn zaken die voor een kundig restaurateur geen geheimen hebben. Het hoge tentdak met zijn vier dakkapellen en de in rijnlandse dekking afgedekte leien dakvlakken zijn reproduceerbaar en zullen geen afwijking opleveren ten opzichte van het oorspronkelijke torendak uit de 13e eeuw. Oorspronkelijk is het opgaande

Mogelijke binnenzijde van de Reuzentoren, reconstructietekening J. Grandjean

metselwerk beëindigd door kantelen 7 stuks in de lengte en 3 stuks in de breedte (1 hoekkanteel steeds niet meegeteld).

De achter de borstwering gelegen weergang lag ca. 25 cm. lager dan de zoldervloer en diende tevens als goot. Daartoe was een loden vloerbekleding met dito opstanden aangebracht. In de langshevels waren spuwers aangebracht zodat het regenwater e.d. langs de torenlopen werd afgevoerd. Ongetwijfeld zullen voorzieningen zijn aangebracht om het regenwater op te kunnen vangen in geval van een belegering. Ook de plaats en draairichting van de toegangsdeur naar de weergang is ons bekend.

Veronderstellen we dat de Reuzentoren in zijn oorspronkelijke vorm minder hoog is geweest dan zou dat kunnen betekenen dat de 6e en de hogergelegen bouwlagen een latere toevoeging zijn geweest.

Het romaanse hoogfries dat wij veronderstellen te zien op de tekeningen kan mogelijk een meer gotisch karakter hebben gehad, aanwijzingen hiervoor vinden we bij Pieter van Liender maar ook Pronk laat ons niet de romaanse rondbogen zien die we vanuit de romaanse vormgeving kennen.

Bij Kruseman Aretz (de steentjestekenaar) zien we duidelijk aangegeven dat de 8e bouwlaag van latere datum is en dat het metselwerk is opgetrokken uit kleine tufsteenblokken in plaats van het veel grotere formaat van de onderbouw.

De muurverzwaring van de 6e bouwlaag diende de weergang mogelijk te maken. Door de getrapte muurverdikking werd de gewenste afmeting verkregen. Van oorsprong zal deze bouwlaag in elk der muren twee spleetramen gehad hebben

van 50 bij 180 cm. die voor schietgat als verlichting dienst hebben gedaan.

De zevende bouwlaag kende 18 ramen van ca. 80 bij 180 cm. De zesde bouwlaag negen, en de vijfde bouwlaag drie die later werden dichtgemetseld.

Nu doet zich het vreemde verschijnsel voor dat in de toren 30 ramen voorkomen en in de noord-zuid vleugel slechts 25 stuks. Dit zou erop wijzen dat de toren toch een vorm van bewoning heeft gekend. Eerder opperden we dat de Reuzentoren minder hoog geweest kon zijn, als we ervan uitgaan dat de 18 ramen op de zevende bouwlaag oorspronkelijk kantelen waren komen we op 12 ramen in de toren wat meer bij het karakter van een donjon past. De ramen op de zesde bouwlaag zijn duidelijk romaans van uitvoering. Een rondboog als ontlastingsconstructie en het terugliggend gevelvlak met door een deelzuiltje gescheide ramen.

Op oudere tekeningen zien we op de lager gelegen verdieping drie ramen die hiermee grote overeenkomst hebben. Mogelijk is het deelzuiltje vervangen door een muurvlak.

Door de vele tekeningen is een goed beeld van de Reuzentoren verkregen, raadselachtig blijft de grote dichtgemetselde sparing in de zuidgevel van 9 bij 14 meter die een eerdere aanbouw doet veronderstellen.

We weten dat in 1538 als gevolg van de rebellie van de burgers de oude stal aan de zuidzijde van de toren verwoest werd. Deze stal, die was opgetrokken uit tufsteen, is daarna geheel gesloopt om te worden vermalen tot tras. In de dichtgemetselde hoog zien we bij van Liender balksparingen aangegeven op de plaats van het staldak.

Deze stal kan wellicht een restant geweest zijn van de eerder veronderstelde voorbouw van de toren, de gedeeltelijke sloop van de voorbouw leverde de stenen voor het dichtmetselen van de hoogsparring in de zuidgevel.

De forse afmetingen van de hiervoor gebruikte stenen hebben dezelfde afmeting als die van de toren zodat toren en voorbouw uit dezelfde tijd kunnen stammen. De voorbouw kan mogelijk een bebouwd oppervlak van 7 bij 12 meter gehad hebben. Of hier de voor het Valkhofcomplex ontbrekende hoofdentree was geprojecteerd is niet waarschijnlijk.

In de twee eeuwen dat er tekeningen van de burcht gemaakt zijn, zien we dat veranderingen aan de toren zijn aangebracht. Het kwetsbare hoge torendak heeft de tand des tijds goed doorstaan. De kantelen waren kwetsbaarder en in het begin van de 18e eeuw werden ze gesloopt.

Ook bleek het nodig de balklaag van muurankers te voorzien die vooral in de zuidgevel moesten worden aangebracht. Latere tekeningen geven ook muurankers voor de kapbalklaag. Door de sloop van de kantelen was de belasting op de spanbalken minder geworden waardoor deze ingreep nodig was.

Eerder noemden we het dichtmetselen van de drie (of zes) ramen op derde bouwlaag.

Omstreeks 1750 wordt in de zuidgevel een brede en hoge deur gemaakt die later van een halfronde bovendorpel voorzien wordt. De spuwers worden vervangen door een tegen de zuidgevel aangebrachte hemelwaterafvoer waaruit enige scheefstand van de toren verondersteld mag worden.

Herbouw

Voor een bedrag van 3 à 4 miljoen gulden en een bouwtijd van minder dan tien maanden kan de Reuzentoren herbouwd worden in zijn oorspronkelijke vorm met inbegrip van eigentijdse voorzieningen als luchtverwarming en elektrische verlichting.

De gegevens die wij uit oorspronkelijke tekeningen kunnen herleiden geven de zekerheid dat, behoudens de historische verwerking een herbouw gerealiseerd kan worden die in overeenstemming is met de oorspronkelijke Reuzentoren.

De kap van de toren kan gelijktijdig in uitvoering worden genomen met de onderbouw en als in eenheid op het gemetselde basement geplaatst worden.

In de loop van 1995 en 1996 zijn er diverse publicaties geweest omtrent het herbouwproject van de Valkhofvereniging/-stichting. In deze teksten, waarvan sommige in het Valkhofnieuws, andere in de openbare media, en weer andere in de presentaties aan het Comité van Aanbeveling, de Gemeente Nijmegen en de leden van de Valkhofvereniging, kwamen de wensen en eisen vanuit het bestuur niet zo nadrukkelijk tot uiting. Juist voor onze leden is het van belang te weten hoe het bestuur een en ander communiceert naar derden-betrokkenen.

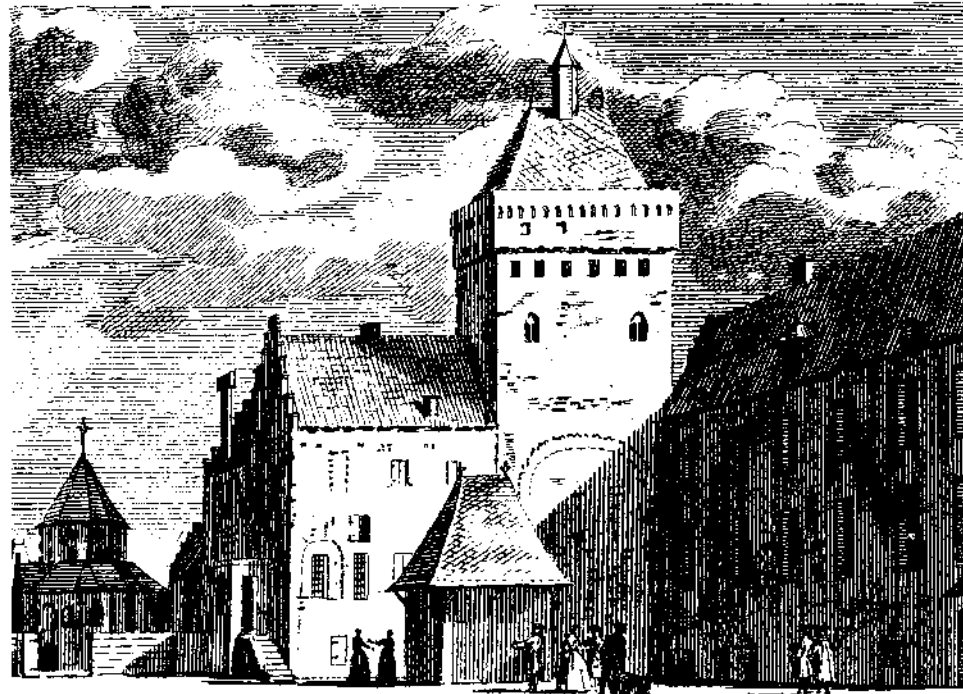
Voortdurend heeft het bestuur zich op het standpunt gesteld, dat de burcht, zoals hij er in 1795 vlak voor de afbraak uitzag, moet terugkeren. Dit is het beeld dat met name door Hendrik Hoogers als ooggetuige is neergezet in zijn bekende gravures, die rond achttienhonderd zijn vervaardigd naar aanleiding van eerdere tekeningen van hem uit 1795.

De bedoelingen van Hendrik Hoogers waren duidelijk gericht op het vasthouden van dit beeld voor het nageslacht. Zijn bijna fotografische weergave van de werkelijkheid is fascinerend.

In tegenstelling tot wat steeds wordt geventileerd door tegenstanders van herbouw, wordt de burcht mede daardoor meetbaar en tot bijna in detail zichtbaar. Hoogers heeft zich weliswaar beperkt tot één weergave vanuit het noordoosten en één vanuit het noordwesten, maar aangevuld met de maten uit het werkmeestersplan uit 1725 en correcties daarop van Jan Jacob Weve uit 1925 komen we al veel dichterbij een totaalbeeld. Nemen we dan nog de bestaande bouwwerken (St. Nicolaaskapel, Barbaros-sarüine, muurwerken bovengronds en funderingsresten ondergronds) in

aanmerking, dan is er weer meer duidelijkheid omtrent het geheel. Buiten Hendrik Hoogers zijn er nog een aantal kunstenaars bezig geweest met het vastleggen van de Valkhofburcht. Met name de vele etsen en gravures geven van diverse plaatsen nadere informatie over bouwdelen en aanzichten. De Valkhofcatalogus (1980) ten dienste van de overzichtstentoonstelling in de Commanderie van St. Jan van de hand van Gerard Lemmens biedt daartoe welhaast onbeperkte informatie, ofschoon ook nadien nog nieuwe en tot dan toe onbekende kunstwerken zijn verworven.

Het beeld van 1795 is voor het bestuur richtingbepalend voor de uitwerking van de herbouwplannen. Een aantal andere zaken moeten daarbij direct in aanmerking worden genomen, zoals de eventueel blinde vlekken in de burcht, met andere woorden wat niet duidelijk is of zelfs onbekend. Veelal is door vergelijking met andere burchtelementen reeds een invulling mogelijk, maar ook vergelijking met soortgelijke bouwwerken en/of daarvan afgeleide stijkenmerken maakt een verantwoorde uitwerking aanvaardbaar.

Cornelis Pronk (Ets 1733): 'Valkhof binnen den Eersten ingang.'

Voorzichtig moet worden omgegaan met de bestaande monumenten. Juist de aanhechting van die monumenten aan de historiserende nieuwbouw vraagt om een geraffineerde invulling, mogelijk kan daar een moderne ingreep de oplossing bieden, zodat door onderscheid tussen de samenstellende delen wordt benadrukt wat oud en nieuw is.

Het moderne mag ook tot uitdrukking komen op plaatsen waar aansluiting gezocht wordt met de omgeving of waar interne mobiliteit dit vereist. Het bestuur gaat accoord met eigentijdse aanpassingen, waaronder te verstaan de voorzieningen voor verlichting, verwarming en ventilatie, verticaal transport, constructies en brand- en andere rampenpreventie. Dit moderne mag de totaalsfeer van de burcht niet teniet doen, maar door contrast zelfs versterken.

Zo zal de ondergrondse cultuurtempel in de materiaal- en vormkeuze niet los mogen worden gezien van het bovengrondse. Ook daar moet het gevoel van in en onder een burcht te verkeren overheersen.

De binnenzijde van de burcht moet qua architectonische aankleding aansluiten bij de historiserende buitenzijde van de burcht. Pas daardoor is een totaalervaring van het burchtgevoel mogelijk. Ook hier zal de materiaalkeuze en de bewerking daarvan in lijn moeten zijn met de situatie van 1795.

Deze inbreng is richtinggevend in het overleg met derden-betrokkenen en tevens in overeenstemming met hetgeen de vereniging steeds heeft uitgedragen, óók voordat er sprake was van concrete herbouwplannen.

De aan te trekken architect zal daardoor in zijn creativiteit rekening moeten houden met het feit dat de opdracht nogal gesloten van aard is, met andere woorden hij zal zich moeten voegen naar de reeds bekende ruimtelijke gegevens. Met name hetgeen de bestuursadviseur J. Grandjean aan tekeningen heeft ontwikkeld zal hem daarbij van dienst zijn.

KLIMAATREGELING VERSUS KERSTGROEP

Door drs Fer Boshouwers, conservator

Na jaren van overleg over het wel of niet aanleggen van een klimaatregeling in de St.Nicolaaskapel op het Valkhof en een daarop volgende discussie over welke vorm van klimaatregeling er zou moeten worden aangelegd, is nu dan definitief de kogel door de kapel (kerk).

Vorbereidende werkzaamheden gooiden nog bijna roet in het eten toen bleek dat de aanleg van de benodigde electriciteitsleidingen van de gemeentelijke meterkast naar de kapel moest worden gerealiseerd op basis van een foutieve tekening. Het tracee dat aanvankelijk was aangegeven moest worden gecorrigeerd, en een nieuw plan werd in kaart gebracht. Toch veroorzaakt zoiets weer een vertraging van circa 4 maanden.

De medewerking van de zijde van de gemeente was overigens zeer goed. De heren Reijnen, Hendriks en Koldewijn stonden steeds open voor suggesties en hebben de zaken technisch en financieel vlot getrokken.

De uiteindelijke keuze: klimaatregeling in de vorm van een 'afgeslankte' vloerverwarming, heeft veel problemen opgelost. Zo was er sprake van een aantal randvoorwaarden zoals: geen installatie in het zicht, geen schoorsteen of rookpluimen op het dak van de kapel, niet te hoog energieverbruik, maar vooral geen verwarming die averechts zou werken op het gebouw en de muur- en plafondschilderingen.

Het doel van de klimaatregeling is juist om het gebouw en de schilderingen te beschermen tegen verder verval onder invloed van ongebreidelde vochtwerking in de kapel. De gekozen

installatie met een constante temperatuur van ca. 13 graden is voor het gebouw als zodanig vochtregulerend, zodat er sprake is van een betere conservering van de bestaande kwaliteit.

De aanleg is overigens ook geen aantasting van het gebouw als zodanig. Alles wordt uitgevoerd los van het gebouw. De fundamenten, de zuilen en de wanden worden voorzien van scheidingswanden en -materiaal, zodat de betonnen ondervloer volkomen vrij blijft liggen. Bij eventuele verwijdering daarvan in de toekomst zijn er geen onherstelbare inbreuken gepleegd.

De bedrijven Van Tienen (bouwkundige voorzieningen), Dekkers (verwarmingsinstallatie), Haerkens (electrotechniek) en Jacobs (bestrating buiten) staan voor kwaliteit. Straks, na beëindiging van de werkzaamheden, is de vloer er weer als voorheen en liggen de tegels (esterikken) weer op hun plaats. Vóór de verwijdering van de vloer is alles fotografisch vastgelegd en volgens plan opgeslagen.

Een bijkomend positief gevolg van de ingreep voor de bezoeker is dat het verblijf in de kapel prettiger wordt. De 'vloerverwarming' maakt het verblijven in de kapel aangener en nu ook in de wintermaanden mogelijk. Tot op heden was de combinatie van vochtwerking, regen, vorst en beperkte

zonschijn in het najaar en de winter de oorzaak van sluiting van de kapel voor publiek gebruik.

Terug nu naar de titel van dit artikel. Door de inmiddels aangevangen werkzaamheden was het voor de Valkhofvereniging onmogelijk om afgelopen kerst deel te nemen in de kerstgroepenroute van de VVV. Onze medewerkers zijn inmiddels geïnformeerd over het feit dat de bouwactiviteiten een tijdige opbouw van onze kerstgroep onmogelijk maakten. Jaarlijks zijn diverse mensen ervoor in touw, en niet zonder

succes !

Onze kerstgroep heeft door zijn eenvoud reeds een zekere vermaardheid gekregen. Het is dan ook jammer, maar wel onvermijdelijk dat we de hulp van de families Verweij (kerstbomen en verlichting), Van Kastel, Scheffler (beelden en aankleding), Janssen (openstelling), Peters (transport) en van de Broeders van Maastricht (opslag beelden) even een jaar moeten overslaan. Voor velen uit Nijmegen en daarbuiten wordt de gang naar de St.Nicolaaskapel voor een keer onderbroken.

Pijler in Kapel; rond het fundament is geen beton gestort, maar zand afgewerkt met mortel (Foto: J. Schreuder)

HET ALHAMBRA TE GRANADA (SPANJE)

Door Louk Mandigers

Wanneer je vanaf de kustweg, bij helder weer, het prachtige berggebied van de Rio Guadalfeo inrijdt tot aan Granada, dan heb je steeds een andere blik op de bergen van de Sierra Nevada, die je al van af het begin (zelfs bij helder weer in Torremolinos) steeds ziet liggen.

Bij binnenkomst van Granada valt direct het Alhambra op; hoog op een berg gelegen domineert het de omgeving. Het imposante bouwwerk heeft een interessante historie, die begint in het einde van de negende eeuw.

Omdat er onder de bevolking een duidelijke angst was t.a.v. Noord-Afrika en Castilië was de tijd rijp voor Al-Ahmar van de Ben Nasr familie om zijn eigen koninkrijk te stichten. De grenzen met Castilië werden in 1248 vastgelegd.

De gemeenschap bestond in het begin uit een mengelmoes van : Arabieren, Siriëns, Berbers, Joden, Turken, de eigen bevolking, Perzen en Hindoes. Helaas hebben de katholieken na de verovering van Granada de bibliotheken in brand gestoken, zodat de(in het Arabisch) geschreven bronnen verloren zijn gegaan.

De oorsprong van het Alhambra is romeins; het heeft de vorm van een boot met het Alcazaba als voorstevan. De heuvel is een rots, bedekt met ijzer houdende rode aarde. Deze rode aarde veremengt met kalk en steen vormde de massa waarmee de torens en muren van het Alhambra werden gebouwd. Het Alhambra was echter wit. Men gaf de vorm aan de muren door tussen houten schotten het mengsel van kalk en steen te

storten; de kalk die bijzonder hard en resistent was liep naar buiten, dus tegen de houten wanden aan, en wanneer het werk droog was kreeg men zo dus een witte buitenlaag.

Als we het Alcazaba vanuit de lucht bekijken zien we twee vestingen ,de kleinste, in de ander gelegen, romeins of gebouwd door de eerste mohammedaanse bezetters van de stad. Bij de verbouwing in 889 komen we de vesting in geschreven teksten voor eerst tegen.

Het was Muhammed ben Nasr al-Ahmar stichter van de Nasr of Nasride dynastie die het Alcazaba verbouwde en er in 1238 ging wonen, een jaar na zijn victorie op koning Ben-Hud. Hij was het ook die de wachttorens zevenentwintig meter hoog en zestien meter breed (in drie verdiepingen verdeelt) liet bouwen.

Het Alhambra viel buiten de stadsmuren van Granada; het ontstaan van het Alhambra is niet alleen te danken aan de grondlegger van de dynastie, maar aan het hele volk der Nasriden. Bij het aanbrengen van de ornamenten heeft men de traditionele islamitische kunst toegepast.

Het Alhambra was een kleine stad die voor zijn voorzieningen volledig

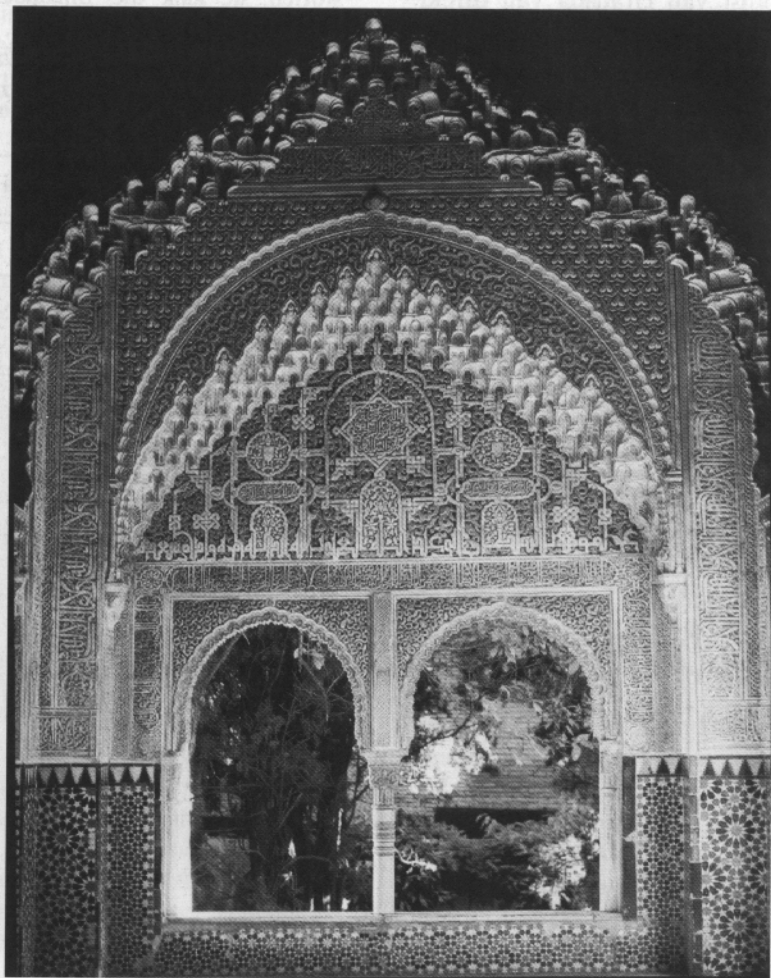
afhankelijk was van de overvolle, drukke handelsstad beneden. Zoals het ook nu nog steeds is.

Er is enorm veel te vertellen over het Alhambra, Generalife, het paleis van Karel V en de vele andere bezienswaardigheden.

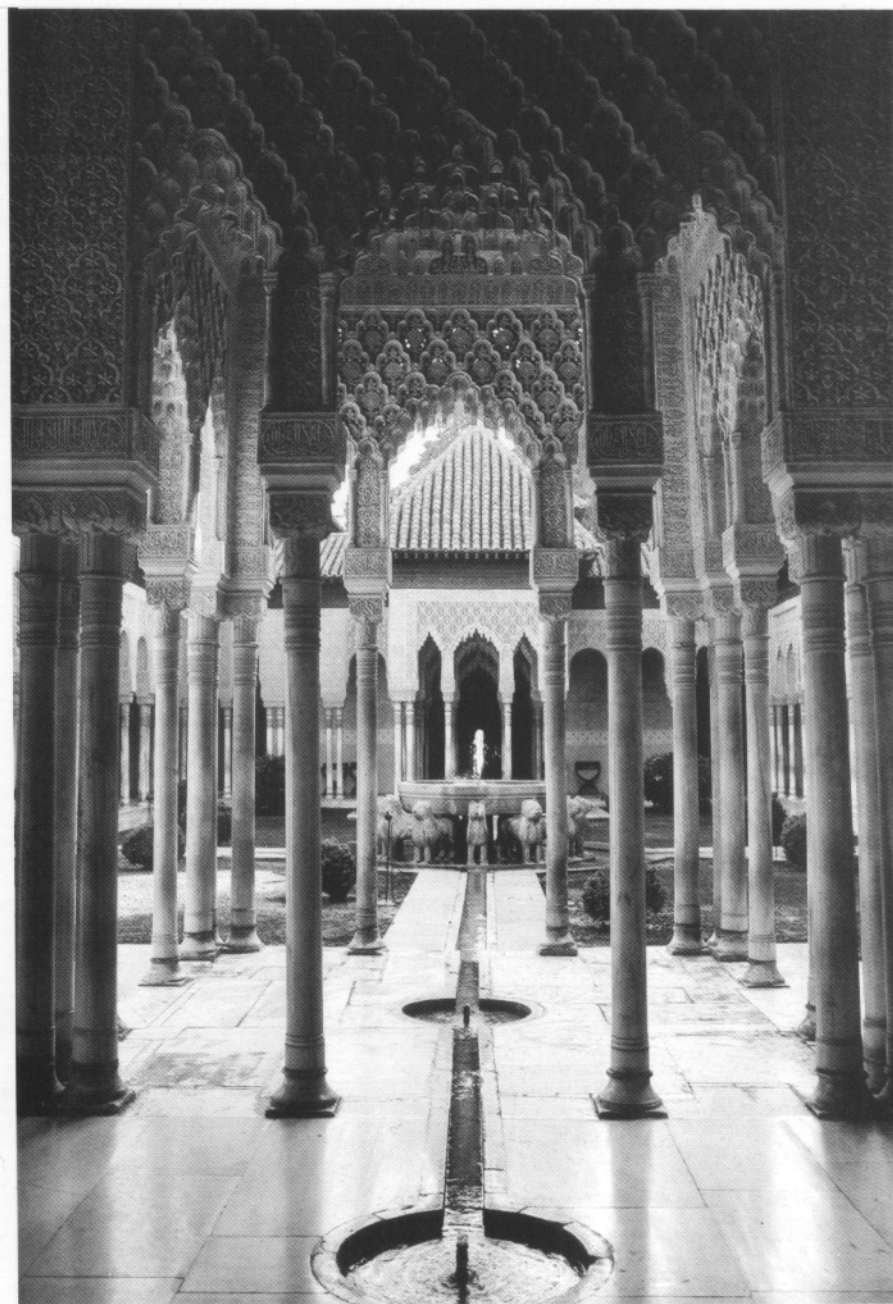
Zij onder u die er geweest zijn weten dat

de schoonheid van de kunstig gemaakte ramen pilasters etc. niet zomaar even te beschrijven zijn .

Bent u ooit in de buurt van Granada trek er dan een dag voor uit om het Alhambra te bezoeken (voor Granada hebt u deze dag geen tijd) u zult er nog lang in gedachte van genieten.

Het Alhambra te Granada in Spanje (Detail)

Het Alhambra te Granada in Spanje (Overzicht).